
Smíchový princip

Jan Neruda a česká karikatura

Jaroslav Kolár

Dr. Loužil charakterizoval ve svém referátu smích souhrnně jako antropologickou a morální kategorii filozofie dějin. Promítneme-li tuto charakteristiku z filozofické roviny do praxe životní každodennosti, bude se smích patrně jevit jako princip, který je v každém jevu nebo situaci latentně přítomen jako potenciální komponenta, složka, jež se v každém okamžiku může vyjevit a dodává jevům a situacím to, co lze nazývat "hlubinnou dimenzí" a v čem ve stopách M.M. Bachtina spatřuji univerzální obsažnost a zaměření smíchu. Bachtinova kniha o Rabelaisovi a smíchové kultuře byla citována v mnoha referátech konference. Je proto myslím na místě dodat k ní několik poznámek, směřujících k českému kulturnímu vývoji.

Strhující, všeobsáhlá koncepce smíchu jako sociálně antropologického principu, formulovaná Bachtinovou knihou, se stala předmětem "úctyplné kritiky" z různých stran, krystalizačním centrem názorů, které platnost Bachtinových tezí různě modifikovaly a omezovaly. Nejsem kompetentní k tomu, abych se k těmto hlasům připojoval, chci však poukázat na to, že Bachtinem formulovaná globální představa o smíchovém aspektu jako principu, který dodával všemu dění fakticky či aspoň potenciálně bohatší významové dimenze, než jaké jim přisuzoval jednostranný oficiální názor, má platnost i pro rozmanité kulturní fenomény 19. a 20. století, a to dokonce v širším smyslu, než mínil sám autor, spatřující v produkci od nástupu romantismu už jen disiecta membra staršího v podstatě doživšího smíchového principu. Na doklad stačí zmínit se jen o dvou autorech, o Janu Nerudovi a Bohumilu Hrabalovi.

Konfrontovat Hrabalovo dílo s "bachtinovsko-rabelaisovským" nazíráním na svět, na život a na literaturu je jedním z možných klíčů k tvorbě čelného současného autora. Pozorovatel je stále znovu ohromován frapantními shodami mezi Hrabalovým literárním myšlením a Rabelaisovým dílem, jak je interpretuje Bachtin, od detailních tvárných postupů až po filozofickou koncepci celých děl a celku tvorby. Nikdo přitom nemůže Hrabala osočit z nějaké násilné aplikace nebo nápodoby: jeho současné

psaní je logickým rozvíjením principů uplatněných už v prvních knížkách, vyšlých před vydáním ruského originálu Bachtinovy monografie nebou současně s ním (1965, český překlad vyšel až 1975). O svém dávném okouzlení a detailní znalosti Rabelaisova románu (v překladu Jihočeské Thelémy) však podal Hrabal v Životě bez smokingu (1986) výslovné svědectví. Jde tedy zřejmě o pozoruhodný případ vnitřní spřízněnosti, tvořivě rozvíjeného "legitimního dědictví".

Případ Jana Nerudy je zcela jiný. Naznačil to přesvědčivě referát dr. Macurové o reflexi smíchu a smíchu jako prostředku reflexe člověka a světa v Povídkách malostranských. Její výklad se může stát východiskem k dalším úvahám, směřujícím k celku Nerudova mnohotvárného díla. Byla už na konferenci zmínka o rozmanitosti podob, v nichž se smích v české kultuře 19. století projevuje - jako humor, satira, ironie, výsměch, perzi-fláž, parodie atd. Neruda se sám k "frontě smíchu" hlásil (jako "humorist"). Jednotlivé jeho projevy lze tu právem, tu násilností školometské pedanterie přiřadit snad ke všem v jeho době uplatňovaným různotvarům smíchové produkce. Není však třeba mnoho důmyslu k tomu, aby se rozpoznalo, že Nerudovy texty s nábojem smíchu většinou přesahují strnulý definiční výměr těchto "žánrových forem" a mnohé z Nerudových děl (např. Písně kosmické, jednotlivá čísla Balad a romancí) nelze takovými výměry vůbec postihnout, třebaže je v nich smíchový element nepopiratelný. Jsou ve své diferencovanosti projevy vyšší, světonázorově důsažné celistvosti Nerudova smíchového nazírání životní reality a zasahování do ní. Vytvoření takového smíchového aspektu ne jako ucelené programové koncepce, ale jako prostředku k otvírání jiných, bohatších (i když výslovně neformulovaných) cest a možností, tedy jako korektivu k jednoznačným, a priori daným hodnocením a svazujícím programům, je tuším specifickou kvalitou Nerudova občanského a tvůrčího typu. (Na rozdíl od Nerudy je např. u Jiráska možno vysledovat projevy humoru, satiry atp., ale ne globální "smíchové vidění".) Nerudův smích, to je víc než humor: je obsažen v napětí mezi zkušenostmi ze světa existujícího, prožívaného, a nastiňovanými možnostmi jeho alternativního uspořádání. Je podstatnou součástí - řečeno termínem Jana Mukařovského - "sémantického gesta" Nerudovy tvorby. Ve smíchovém aspektu je možno spatřovat jednu z konstitutivních složek Nerudovy literární velikosti a nikoli nejmenší z elementů, které z Nerudy vytvářely v české společnosti a kultuře 19. století "stranu pro sebe" v dantovském smyslu.

Referát dr. Prahla rozvinul úvahu o karikatuře a jejím významu pro rozvoj moderního umění na širším materiálovém základě, než bývá zvykem, a s důležitými přesahy do sfér ontologie a sémantiky karikaturní tvorby. (Jen na okraj: Nebylo by u demonstrovaného Cézannova obrazu Nová Olympie na místě spatřovat v černě oděné mužské postavě v popředí karikaturní

zpodobení Jacquese Offenbacha? Zachycená podoba by této možnosti nasvědčovala; kdyby se podobu a z ní vyplývající domněnku podařilo aspoň do jisté míry podpořit dalším materiálem, otevřelo by to cestu k prohloubené významové interpretaci díla a jeho smíchového náboje.)

Z podnětu Prahlova referátu se naskýtá otázka, vztahující se k Nerudovi, zda totiž dobová karikatura reflektovala i zmíněný globální smíchový aspekt Nerudova díla i osobnosti, vyjadřující jak dialektiku smíchu a pláče, tak Vančurou později formulovanou devízu "smáti se je lépe vědět", a do jaké míry se to karikaturistům 19. století dařilo. Chtěl bych v té souvislosti upozornit na dost málo známou olejomalbu Nerudova o pět let staršího přítele, herce Františka Kolára, karikaturisty Humoristických listů, označovanou tradičně "Neruda na procházce v Sedmihorkách". Zpodobení tu vychází z Nerudovy básnické autostylizace v Prostých motivech ("binokl na očích, v ruce hůl"), výtvarně akcentuje jeho neutěšený zdravotní stav (onemocnění nohou) a staví jej do protikladu se zdravím boubeřaté dívky, která si pod Nerudovým zálibným pohledem myje s vykasanými sukněmi nohy v potoce. Obraz není datován, datum post quem je dáno dobou Nerudova onemocnění nohou (1879-80), pravděpodobně je možno je zpřesnit na dobu po vydání Prostých motivů (1883), nelze však karikaturu vztáhnout k nějakému Nerudovu konkrétnímu pobytu v Sedmihorkách. Není vyloučeno, že karikaturní portrét vyvolala příležitost Nerudových padesátin. Ikonologická analýza obrazu by v něm patrně odhalila určitý reflex dobového chápání Nerudovy osobnosti, hlubší, než nese povrchová žánrovost motivu, a poukázala by na určitý směr jak v dobovém karikaturním zpodobování Jana Nerudy, tak ve vývoji karikaturního výtvarného myšlení.